

Institut
für Ostrecht

Institute for East European Law

Gefördert durch:

Deutsche
Stiftung
Friedensforschung
german foundation for peace research

GEFÖRDERT VOM

Bundesministerium
für Bildung
und Forschung

Pilotprojekt:

„Restorative Justice‘ in der Ukraine:

Die (fehlende) Aufarbeitung des Sowjetunrechts von 1991 bis heute“

Пілотний проект:

„«Відновне (реабілітаційне) правосуддя» в Україні: (відсутність)
дослідження радянської несправедливості з 1991 року до сьогодні“

Pilot Project:

„Restorative Justice in Ukraine:

(Not) Coping with Soviet State Crimes from 1991 until Today“

Working Paper Nr. 3 B / Публікація матеріалів № 3 B

Катрін Бьок

**Радянська несправедливість у радянській Україні
– історичний підхід**

(Soviet Injustice in Soviet Ukraine – a Historical Approach)

Березень 2025 р.

Зміст:

Вступ

1. Червоний терор в Україні після першої світової війни
2. Українці в Радянському Союзі
3. Сталінський терор в 1930-х роках
4. Друга світова війна
5. Україна після Другої світової війни: Сталінізм 2.0
6. Репресії після Сталіна й до розпаду Радянського Союзу

Висновок

Інформація про авторку

Інформація про перекладачку

Вступ

Радянський Союз був автократичною диктатурою, яка позбавляла своїх громадян основних демократичних прав. На практиці не існувало ані свободи слова, ані свободи зібрань, ані свободи віросповідання, не було вільної преси, а свобода пересування громадян обмежувалась. Політичні інакодумці наражалися на високий ризик покарання. Ба більше, в певні періоди під колеса державних переслідувань міг потрапити будь-хто, адже застосування сили вважалося легітимним засобом забезпечення єдності та стабільності режиму. Від Жовтневої революції 1917 року до розпаду Радянського Союзу в 1991 році всі радянські республіки зазнавали впливу цього режиму державного насильства.

Опрацювання даного аспекту радянського минулого, зокрема масових злочинів, скоєних Радянським Союзом та на його території, має ключове значення, оскільки воно суттєво сприяє суспільному миру в пострадянській країні. У цій публікації буде розглянуто політичне насильство за радянського режиму в Радянській Україні з історичної перспективи. Це нелегке завдання, зважаючи на поточну воєнну ситуацію, в якій Україна зазнає безжального нападу з боку Росії, через що знову гинуть невинні люди. Та після завершення цієї війни Україні доведеться мати справу не лише з наслідками останньої війни, але й радянських злочинів.

Ця публікація висвітлює репресивні заходи Радянського Союзу на українських землях, з метою надання фактичного матеріалу для правової оцінки. Тому буде представлено огляд масових злочинів, скоєних комуністичним режимом у Радянській Україні, починаючи з Жовтневої революції 1917 року, чисток і примусових колективізацій 1930-х років, далі розглядатимуться радянські воєнні злочини під час Другої світової війни, переслідування дисидентів після смерті Сталіна та несвоєчасна евакуація населення після ядерної катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції.

Статистичні дані про кількість жертв також відіграють важливу роль, але це лише приблизні оцінки, до яких треба ставитися вкрай обережно. Проте, вони дають уявлення про величезний масштаб насильства і повинні бути частиною загальної картини, навіть якщо не можуть претендувати на абсолютну точність.

На початку слід також зауважити: цей огляд зосереджується переважно на масових злочинах із великою кількістю жертв, хоч вони й не були єдиними злочинами радянських часів. Окрім цього, наслідки цих масових правопорушень ставали ще тяжчими, беручи до уваги близьких та рідних загиблих, які зазнали непоправної втрати. Це також є типовим аспектом політичних злочинів, але тут він згадується лише побіжно.

1. Червоний терор в Україні після Першої світової війни

Радянське насильство розпочалося після того, як більшовики в 1917 році захопили владу в Петрограді шляхом державного перевороту. Щоб зміцнити свої ще крихкі політичні позиції, вони розв'язали громадянську війну на величезних територіях Російської імперії. В Україні анархія тих років була гіршою, ніж будь-де. Різні військові формування – білі царські війська, селянський повстанський рух (зелені), іноземні інтервенційні сили та анархісти – боролися за землю, людей і майно, тоді як республіканські уряди в Києві намагалися здобути незалежність української держави. Однак усі вони були перевершені більш сильною Червоною армією, яка виявила особливу жорстокість в Україні, нещадно розстрілюючи не лише білу армію та інші збройні групи, але й багатьох цивільних, які чинили опір більшовикам.¹

Якщо розглянути лише кілька місяців 1919 року, то в Україні «Червоний терор» розгортався проти тих, кого вважали представниками старого порядку, надзвичайно жорстоко:² у червні 1919 року в'язнів у харківських тюрмах масово розстріляли перед тим, як Червона армія залишила місто під час наступу Білої армії. З червня по серпень в Одесі було вбито приблизно 2 200 цивільних. Під час тимчасової окупації Києва з лютого по серпень 1919 року загинуло близько 3 000 осіб.³ Ще одним методом Червоної армії було захоплення заручників та вимагання викупу від «буржуазних» родин. Військові, окрім цього, систематично обшукували будинки, грабували коштовності, одяг та їжу, а також гвалтували дружин із «буржуазії». Такі терористичні акти й страти відкрито вихвалялися в місцевій комуністичній пресі як засіб винищення «класових ворогів».⁴ Це було чітким сигналом їхнім опонентам не чинити опір новоствореному режиму. Коли ж у 1921 році спалахнули робітничі страйки та масштабні селянські повстання, Червона армія безжально їх придушила.»

Обмежувальна економічна політика, запроваджена більшовиками під час громадянської війни як «воєнний комунізм», яка передбачала примусову мобілізацію робочої сили, нормування продовольства та націоналізацію промисловості, призвела до першого голоду в 1921-1922 роках, що забрав життя сотень тисяч людей. Попри це, у 1922 році було створено Радянський Союз – першу соціалістичну державу у світі. Україна увійшла до складу СРСР як соціалістична республіка, що означало кінець української державної незалежності, а у той самий час

¹ Див.: Stephen Velychenko, *Life and Death in Revolutionary Ukraine. Living Conditions, Violence, and Demographic Catastrophe, 1917–1923*. Montreal, Kingston, London, Chicago 2021.

² Nicolas Werth, *Crimes and Mass Violence of the Russian Civil Wars (1918–1921)*, <http://bo-k2s.sciences-po.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/crimes-and-mass-violence-russian-civil-wars-1918-1921> [дата звернення 25.06.2024]

³ Vladimir N. Brovkin, *Behind the Front Lines of the Civil War. Political Parties and Social Movements in Russia, 1918–1922*. Princeton, New Jersey 1994, с. 122–125.

⁴ Так само. С. 121–123.

після Першої світової війни Польщі, Чехословаччині, Фінляндії, Королівству Югославія, Естонії, Латвії та Литві вдалося стати незалежними державами.

Розглянутий період – перші роки існування Радянського Союзу – є показовим для ширшого історичного контексту. Очевидно, що більшовики без вагань були готові застосовувати військову силу, терор і насильство, щоб прийти до влади, утримати її та досягти своїх політичних цілей. Під керівництвом Володимира Леніна, засновника Радянського Союзу, більшовики зробили інструменти виконавчої влади. Одним із таких інструментів стала ЧК – «Всеросійська надзвичайна комісія» (Всероссийская чрезвычайная комиссия), яка згодом була перейменована на ДПУ, ОДПУ, НКВС і КДБ. Вона відіграла особливу роль протягом усього існування Радянського Союзу, а її вплив відчувається й досі. У численних випадках масових репресій саме ЧК та її наступники були відповідальними за терор, примус та інші форми репресій. На початку існування Радянського Союзу в Україні на регіональному та місцевому рівнях діяла Українська надзвичайна комісія (УЧК), яка мала на меті «впровадження політики «диктатури пролетаріату», придушення широкого повстанського руху та забезпечення безперервного постачання продовольства й вугілля з України до Росії».⁵ Від самого початку УЧК створювала мережу агентів та апарат для збору інформації про суспільні групи й окремих осіб, які вважалися загрозою.

2. Українці в Радянському Союзі

У Радянському Союзі Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка була найважливішою та найбільшою республікою, але Україна займала друге місце, будучи своєрідною *secunda inter pares* (другою серед рівних). Будь-хто, хто був готовий слідувати комуністичній ідеології та виконувати накази Кремля, міг зробити військову або політичну кар'єру, у тому числі й неросіяни, а отже, й українці.

У 1920-х роках більшовики систематично призначали місцевих жителів на керівні посади в усіх неросійських радянських республіках. Ця політика «коренізації» також була спрямована на підтримку національних культур, мов, шкіл, театрів і літератури, зокрема - у випадку України – української мови. Однак більшовики не поклалися на стару панівну верхівку, яку прагнули усунути всіма можливими способами, а натомість створювали нові національні еліти. Це були так звані «націонал-комуністи» – неросіяни, які підтримували більшовиків.

---

⁵ Роман Подкур, Губернські територіальні апарати ВЧК у радянській Україні на початку 1920-х рр., in: 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, нр. 2 (58) 2022, с. 89–135, тут с. 90 (doi: <https://doi.org/10.15407/vuchk2022.02.089>).

Таким чином, у 1920-х роках націонал-комуністи керували Українською Соціалістичною Радянською Республікою, охоче виконуючи накази Москви, але лави Комуністичної партії в Україні також постійно поповнювалися українцями. Ось статистика зростання кількості членів партії протягом років:

Зростання чисельності членів Комуністичної партії в Україні: ⁶

1918 – 4 301
1922 – 73 804
1933 – 555 433
1936 – 241 330
1940 – 505 706
1945 – 164 743
1954 – 795 559
1959 – 1 159 207
1966 – 1 961 408
1971 – 2 378 789
1976 – 2 625 808
1981 – 2 933 564
1986 – 3 188 854
1989 – 3 302 221
1990 – 3 294 038
1991 – 2 500 000

Чисельність українських членів партії досягла свого піку у 1989 році, за два роки до розпаду Радянського Союзу, коли загальна чисельність населення в Україні становила майже 52 мільйони осіб.

Однак у часи жорстоких державних репресій членство в Комуністичній партії не гарантувало особистого захисту. Під удар потрапляли й самі партійні члени, особливо після приходу до влади Сталіна у 1924 році, після смерті Леніна. Сталін був відомий своїм страхом перед особистими ворогами, яких він також знайшов в Україні, особливо коли запровадив колективізацію сільського господарства і створив колгоспи у 1928-1933 роках. Ці події стали передумовою для терору 1930-х років.

---

⁶ Taras Kuzio, Andrew Wilson, *Ukraine: Perestrojka to Independence*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, London 1994, с. 43.

3. Сталінський терор 1930-х років

У 1930-х роках політичне насильство продовжувалося, адже політика індустріалізації Сталіна поєднала його страх перед ворогами з поширенням терору проти мас. Насправді Великий терор у радянській Україні розпочався ще раніше, коли Сталін прагнув позбутися «націонал-комуністів», які могли стати надто незалежними від Москви. Їх усували з посад, кидали до в'язниць і таборів або просто знищували з політичних мотивів. Жертвами державних репресій на початку 1930-х стали також представники заснованої у 1920 році в Києві Української автокефальної православної церкви. Знищення української комуністичної еліти так і не було покараним, як і інші сталінські та радянські злочини.

Але це був лише початок сталінського терору в Україні. Наприкінці 1920-х років колективізація сільського господарства - соціальна революція в селі - мала сприяти індустріалізації СРСР та підвищенню рівня продовольчого виробництва. Україна з її родючими чорноземами стала головним об'єктом цих радикальних заходів. Однак багато селян не бажали добровільно вступати до колгоспів і передавати свою землю, майно, будинки та худобу під контроль комуністичної влади, які й організовували колективізацію. Тому з боку держави чинився тиск, і колективізація впроваджувалася примусово.

Традиційна сільська структура зазнала ще більшого удару, коли Сталін оголосив «куркулів» найбільш непокірними селянами. Щоб прискорити колективізацію, більшовики у 1929 році ухвалили рішення про «ліквідацію куркулів як класу», зробивши їх головними ворогами колективізації. «Куркулем» вважався заможний селянин, проте це поняття могло охоплювати будького, хто здавався недостатньо лояльним до радянської влади. Майно таких людей згодом конфісковувалося. Згідно з секретним оперативним наказом НКВС № 00447 від 30 липня 1937 року («Операція з репресування колишніх куркулів, злочинців та інших антирадянських елементів»), куркулів або негайно депортували, або страчували. Цей наказ був спрямований насамперед проти «колишніх куркулів, які раніше були депортовані, але втекли з місць заслання», а також проти «членів антирадянських партій, колишніх царських чиновників», представників церкви та осіб, звинувачених у кримінальних злочинах. Цей наказ спричинив масові арешти та страти громадян по всьому Радянському Союзу, серед яких була величезна кількість українців. Жертвами цієї хвилі репресій в Україні стали переважно селяни, священнослужителі, колишні офіцери Білої армії та члени політичних партій. Багатьох звинувачували у причетності до контрреволюційних організацій або підготовці перевороту. Часто ці звинувачення

були абсолютно безпідставними й ґрунтувалися на сфабрикованих доказах. Тим не менш, сотні тисяч людей були розстріляні або відправлені до таборів.⁷

Знищення традиційного сільського господарства в радянській Україні також стало однією з причин великого голоду 1932–1933 років, відомого як Голодомор. Сталін цілеспрямовано спровокував цей голод, конфіскуючи у селян останні запаси зерна. У результаті Голодомор забрав мільйони життів. За оцінками, кількість жертв коливається від чотирьох до десяти мільйонів.⁸ Знищивши останній опір українських селян проти колективізації, Сталін прагнув зміцнити власну політичну позицію та відновити контроль над Україною, який він боявся втратити через національну політику. Внаслідок цього була припинена політика українізації: патріотично налаштовані українські кадри підлягали «чисткам» і замінювалися росіянами. Чистки торкнулися майже половини членів Комуністичної партії України (див. таблицю вище), а також половини керівників на регіональному рівні та трьох чвертей вищого партійного керівництва.

У 1933 році Москва розпочала кампанію «чисток» проти української еліти, подібної до якої раніше не зазнавала жодна інша неросійська еліта. Окрім українців, які відігравали провідну роль у впровадженні політики українізації, – таких як народний комісар освіти Микола Скрипник, який у 1933 році вчинив самогубство, і письменник Микола Хвильовий, який також у 1933 році покінчив життя самогубством, – репресіям піддалися маси українців у сферах культури, освіти та сільського господарства. Багато українських інтелектуалів, митців і народних співаків (кобзарів) були депортовані на схід СРСР або вбиті, оскільки їх підозрювали в тому, що вони є «агентами української розвідки» або «ідеологами українського фашистського руху», який нібито прагнув організувати «українську національну контрреволюцію».⁹ Цікаво, що звинувачення Москви щодо так званих «фашистів» в Україні беруть свій початок ще з 1930-х років. Передумовою для появи цього нового виду загрози для радянського уряду став прихід до влади націонал-соціалістів у Німеччині, а також допомога, яку Німеччина надавала своїм співгромадянам у СРСР під час Голодомору 1932–1933 років через благодійні та релігійні організації. Тому з 1932 року радянські спецслужби почали масово викривати «фашистські

⁷ Олег Бажан, Куркульська операція НКВС СРСР 1937–1938 рр. на Київщині: силові групи та масштаби репресій, in: З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, nr. 2 (54) 2020, с. 47–65 (doi: <https://doi.org/10.15407/vuchk2020.02.047>); Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У двох частинах. Київ 2010.

⁸ Anne Applebaum, Roter Terror. Stalins Krieg gegen die Ukraine. München 2019, с. 440. Див. також: О. М. Veselova, В. І. Марочко, О. М. Мовчан, Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. 3. вид. Дрогобич 2008.

⁹ Andreas Kappeler, Kleine Geschichte der Ukraine. 6. видання. München 2022, с. 203.

змови» і переслідувати людей, яких підозрювали чи просто звинувачували у зв'язках із Німеччиною.¹⁰ Незабаром після Другої світової війни звинувачення в українсько-німецькій співпраці знову активізувалися, особливо на заході України, з метою дискредитації українського національного руху на міжнародному арені. У наш час це нарративне кліше було використане як привід для вторгнення Москви в Україну у 2022 році під виглядом боротьби з «фашистським урядом у Києві». Таким чином, міф про «фашистів у Києві» глибоко закріплений у пам'яті НКВС/КДБ/ФСБ і досі слугує виправданням державних злочинів, зокрема нинішньої російської війни проти України: вбивства невинних дітей (Маріуполь та інші міста), бомбардування пологових будинків, катування цивільних (Буча та інші місця), викрадення українських дітей до Росії та знищення цивільної інфраструктури.

Отже, масовий терор в Україні на початку 1930-х років був спрямований на ослаблення національного руху українців, знищення їх як нації, ліквідацію незалежного селянства та унеможливлення будь-яких форм політичного опору. Водночас масові репресії в Україні розпочалися ще до «офіційного» початку Великого терору в Радянському Союзі, відправною точкою якого стало вбивство ленінградського партійного лідера Кірова у 1934 році. Таким чином, переслідування в Україні можна розглядати як один із перших кроків до сталінського Великого терору 1937–1938 років, що охопив увесь СРСР і супроводжувався масштабними «чистками» в партійній еліті, економіці та війську. Тоді терор став «великим», оскільки поширився на маси.

«Національні операції»

Під час Великого терору також проводилися так звані «національні операції» проти нібито ворожих націй в Радянському Союзі. В Україні вони стосувалися, передусім, поляків і німців, що призвело до 105 485 загиблих серед польської та 75 331 — серед німецької спільноти.¹¹ Мова йде про німецьких робітників, які працювали в СРСР з німецькими паспортами, але також про етнічних німців із радянським громадянством та радянських громадян загалом, які мали зв'язки з німцями чи Німеччиною, через те, що були колишніми військовополоненими в Німеччині, чи колишніми працівниками німецьких компаній, чи з інших причин. Лише між липнем 1937 і лютом 1938 років під час національних облав по всій Україні було заарештовано майже 62 000 осіб.¹²

¹⁰ Barry McLaughlin, Mass Operations of the NKVD, 1937–8: A Survey, in: Stalin's Terror. High Politics and Mass Repression in the Soviet Union. За ред. Barry McLoughlin, Kevin McDermott. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York 2004, с. 118–152, тут с. 120.

¹¹ Lynne Viola, Stalinist Perpetrators on Trial. Scenes from the Great Terror in Soviet Ukraine. New York 2017, с. 15.

¹² Der „Große Terror“ in der Ukraine. Die „Deutsche Operation“ 1937–1938. Berlin, Boston 2021, с. 611–614.

З серпня 1937 року операція була спрямована проти поляків і вигаданої «польської військової організації», а також поширювалась на польських емігрантів і радянських громадян, які перебували в контакт з польськими дипломатами. З майже 144 000 осіб, заарештованих у межах загальнорадянської «Польської операції», понад 111 000 було страчено.¹³

Депортації були частиною «національних операцій». Виселення «ненадійних» етнічних груп із прикордонних територій здійснювалось з метою військового забезпечення цих регіонів. Уже в 1936 році близько 45 000 поляків і німців були депортовані з українсько-польського кордону до Казахстану. У 1937–1938 роках інші етнічні групи були переселені до Центральної Азії: понад 1 000 курдських і 2 000 іранських сімей були депортовані з прикордонних територій з Іраном та Афганістаном у межі СРСР. Коли в липні 1937 року Японія напала на Північний Китай, радянська влада в серпні того ж року виселила всіх корейців із Далекосхідної провінції до Казахстану й Узбекистану. Загалом під час «національних операцій» було заарештовано майже 350 000 осіб, 247 157 засуджено до смертної кари, а 88 356 відправлено до таборів або в'язниць.¹⁴

Депортація до Казахстану, Сибіру та інших східних регіонів спіткала також німців у всьому Радянському Союзі під час Другої світової війни. Унаслідок нападу Німеччини на СРСР у червні 1941 року та її вторгнення на радянські території Автономна Соціалістична Радянська Республіка поволзьких німців була розпущена, а німецьке населення Поволжя депортовано. Побутувала думка, що німці лише чекали наказу Гітлера, щоб здійснити диверсії проти радянської влади. Однак в архівах не було знайдено цьому жодного доказу.¹⁵ Близько чверті чорноморських німців було депортовано в межах СРСР. Решта 300 000 німців в Україні спочатку втекли разом із вермахтом, що відступав, але згодом були репатрійовані радянськими військами та депортовані.

Для істориків, які досліджують державні злочини радянської доби, умови для роботи в Україні набагато сприятливіші, ніж у Росії. У Росії архіви спецслужб практично закриті для академічних досліджень, тоді як в Україні проводиться політика їх відкриття як для приватного використання, так і для досліджень. Саме тому на основі архівних матеріалів українських спецслужб було проведено кілька визначних розслідувань механізмів сталінських злочинів. Багато з цих досліджень важливі й для подій у Росії, адже вони містять копії листування з Москвою,

¹³ Marc Jansen, Nikita Petrov, *Stalin's Loyal Executioner. People's Commissar Nikolai Ezhov, 1935–1940*. Stanford/California 2002, с. 95–99.

¹⁴ Jansen, Petrov, *Stalin's Loyal Executioner*, с. 99.

¹⁵ J. Otto Pohl, *The Years of Great Silence. The Deportation, Special Settlement, and Mobilization into the Labor Army of Ethnic Germans in the USSR, 1941–1955*. Stuttgart 2022, с. 91.

недоступні в московських архівах. Прикладами досліджень сталінських злочинів на основі українських архівів є, зокрема, аналіз діяльності співробітників НКВС середньої ланки, які виконували й передавали накази згори, що також дає уявлення про механізми терору та його виконавців.¹⁶ Ще одне дослідження деталізує механізм терору 1930-х років у одному з регіонів навколо Києва, спираючись на матеріали, виявлені в архіві СБУ в Києві.¹⁷ Дослідження справ із Миколаєва дають уявлення про хвилю сталінських репресій, під час якої поплічники НКВС, що служили під керівництвом Миколи Єжова, самі опинилися в центрі переслідувань і були «зачищені».¹⁸

4. Друга світова війна

Друга світова війна стала ще однією руйнівною трагедією для українців, оскільки Україна опинилася в епіцентрі бойових дій, які охопили всю країну. Для українців на сході Польщі війна почалася, коли 1 вересня 1939 року після підписання пакту Молотова-Ріббентропа до Польщі увійшов Вермахт, а 17 вересня 1939 року радянська армія підійшла до східного кордону.

Під час радянської окупації на Сході Польщі розпочалася масова кампанія проти нібито «ворогів держави», внаслідок якої між лютим і червнем 1940 року тисячі підозрюваних політичних опонентів були заарештовані, ув'язнені та депортовані до Сибіру чи Казахстану, або масово страчені. Оціночні дані свідчать, що напередодні операції «Барбаросса» на окупованих Радянським Союзом територіях було ув'язнено майже 140 000 політичних в'язнів. Коли 22 червня 1941 року німецька армія розпочала напад на Радянський Союз, Сталін віддав наказ радянським спецслужбам «ліквідувати» в'язнів, щоб не допустити їх потрапляння до рук німців. Це виконувалось в першу чергу шляхом масових вбивств в'язнів у різних місцях на Заході України, у Білорусі, Естонії та Литві. Найбільші масові страти були здійснені на Заході України. Точні цифри встановити неможливо, але за оцінками істориків, протягом восьми днів у десятках в'язниць НКВС було вбито від 10 000 до 40 000 людей. 70 відсотків жертв були українцями, 20 відсотків — поляками, решта були євреями або належали до інших національностей.¹⁹

¹⁶ Див.: Laboratories of Terror. The Final Act of Stalin's Great Purge in Soviet Ukraine. За ред. Lynne Viola and Marc Junge. Oxford 2023.

¹⁷ Lynne Viola, Stalinist Perpetrators on Trial. Scenes from the Great Terror in Soviet Ukraine. Oxford 2017.

¹⁸ Marc Junge, Stalinistische Modernisierung. Die Strafverfolgung von Akteuren des Staatsterrors in der Ukraine 1939–1941. Bielefeld 2020.

¹⁹ Доступно за покликанням: <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/1941-nkvd-prison-massacres-western-ukraine> [дата звернення 12.07.2024].

Під час німецької окупації цивільне населення зазнавало нелюдських страждань: німці експлуатували країну та її громадян, депортовували багатьох молодих українців як примусових робітників для рабської праці на Заході та систематично знищували єврейське населення під час Голокосту. Німці чинили численні воєнні злочини, зокрема масовий розстріл євреїв у Києві в Бабиному Яру: 29 і 30 вересня 1941 року було розстріляно понад 33 000 осіб; незліченна кількість військовополонених померли від голоду, через вкрай погане забезпечення їжею.

Під час Другої світової війни Захід України, який з 1944-45 років став частиною Радянського Союзу, перетворився на арену нещадних воєнних злочинів. Це сталося через жорстокість як німецької окупаційної армії, так і Червоної армії та військ радянського Міністерства внутрішніх справ, а також через боротьбу між Українською повстанською армією (УПА) та польською Армією Крайовою. Кожна з цих армій переслідувала свої військові цілі, внаслідок чого поля боїв перетворювались на «криваві поля».²⁰

Якщо розглядати першу половину 20-го століття без урахування Другої світової війни, то оцінки кількості жертв серед українського населення за радянської влади та внаслідок радянської влади є величезними. Дуже поміркований і консервативний підрахунок призводить до наступної приголомшливої статистики:²¹

Перша світова війна: 0,5 мільйона;

Громадянська війна в Росії: 1,5 мільйона;

Голод 1920-21 рр.: 250 000;

Голод 1932-33 років: 4 мільйони (щонайменше);

Сталінський терор і ГУЛАГ: 1 мільйон;

Голод 1946-47 років: 100 000.

Це означає, що понад 6,5 мільйона українців були вбиті радянським режимом, не враховуючи жертв Другої світової війни. Що стосується війни, то підрахунки свідчать про щонайменше такі цифри:

Українські жертви Другої світової війни:

Цивільне населення: 4 мільйони, з яких 1,5 мільйона — євреї;

Військові: 2,7 мільйона, з яких 700 000 — військовополонені.

---

²⁰ Таку змістовну назву обрав Timothy Snyder для своєї книги Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin. New York 2010.

²¹ Зібрано з різних публікацій і джерел.

Якщо весь Радянський Союз втратив під час Другої світової війни близько 25-30 мільйонів людей, тобто 13-15% свого населення, то Україна втратила 40% свого населення.²²

5. Україна після Другої світової війни: сталінізм 2.0

Після Другої світової війни сталінські репресії не закінчилися. Згідно з пізнішими підрахунками Лаврентія Берії, голови таємної поліції під час Другої світової війни, між 1944 і 1953 роками на Заході України майже півмільйона людей було заарештовано, вбито або депортовано.²³ Це було пов'язано з тим, що Москва прагнула запровадити в Заході України такі ж методи насильницької радянзації, які раніше застосовувалися в «старих» радянських регіонах.

Радянська влада насамперед мала подолати військовий опір Української повстанської армії (УПА), яка намагалася протистояти радянській окупації та радянзації, хоча для підпільної армії це було майже неможливо. Влітку 1946 року українські повстанці були значно ослаблені, і багато їхніх вояків або загинули в боях, або були страчені, або разом із родинами депортовані до східних регіонів Радянського Союзу. Документи з українських архівів свідчать, що станом на 1953 рік понад 170 000 українців були депортовані до спеціальних поселень, де виконували примусову працю. Лише в період відлиги за Хрущова їм було дозволено покинути ці поселення.²⁴

Ще одна група депортованих із Заходу України, яка була відправлена до східних регіонів Радянського Союзу: єпископи, священники та віряни греко-католицької церкви, яку «ліквідували» в 1946 році на Галичині та в 1949 році на Закарпатті.²⁵ Церква, главою якої був Папа Римський у Ватикані, також розглядалася як українська націоналістична опозиція до Радянського Союзу. За радянською конституцією вона теоретично мала право на існування в Радянському Союзі, проте радянський уряд переслідував членів будь-якої церкви, яку підозрював у створенні політичної опозиції. Представники та віряни греко-католицької церкви зазнали найжорстокіших репресій. Понад 2000 священників, ченців і черниць були відправлені до трудових таборів, де багато з них загинули через кілька років після закінчення Другої світової війни. Тим часом віряни на Заході України були змушені піти в підпілля. Однак це не завадило їм після смерті Сталіна у 1953 році створити найбільшу антирадянську мережу всіх часів.

Польсько-український обмін населенням

²² Susanne Schattenberg, *Geschichte der Sowjetunion. Von der Oktoberrevolution bis zum Untergang*. München 2022, с. 61.

²³ Boeckh, *Stalinismus in der Ukraine*, с. 366–367.

²⁴ Katrin Boeckh, Ekkehard Völkl, *Ukraine. Von der Roten zur Orangenen Revolution*. Regensburg 2007, с. 134.

²⁵ Bohdan Rostyslav Bociurkiw, *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet state (1939–1950)*. Edmonton, Alberta 1996.

Після війни Радянський Союз наказав провести обмін населенням із Польщею, з метою гомогенізації західного кордону та отримання лояльної робочої сили. Переселення українців із Польщі до Української РСР, а також поляків і євреїв з України, які до 17 вересня 1939 року (дата радянського вторгнення в Польщу після підписання пакту Гітлера-Сталіна) мали польське громадянство, до повоєнної Польщі було врегульоване угодою від вересня 1944 року. Це переселення також не було добровільним — населення не запитували про згоду, і сотні тисяч людей змушені були залишити свої домівки в короткий термін. Лише до жовтня 1946 року понад 480 000 українців були змушені залишити Польщу й вирушити в Україну, тоді як майже 800 000 поляків виїхали з України до Польщі.²⁶

Хрущов

Насправді Сталін ніколи не був одноосібно відповідальним за політичний терор, оскільки мав віддане оточення, до якого входив Микита Хрущов, багаторічний лідер Української комуністичної партії. Він слухняно виконував накази Сталіна про «чистки» в 1930-х роках. Після Другої світової війни він опікувався радянізацією Заходу України, а також пропонував практичні рішення для покращення трудової дисципліни серед робітників. Згідно з урядовою директивою від 1948 року, так звані «паразити» в колгоспах могли бути депортовані до трудових таборів. Лише в Україні під керівництвом Хрущова до 1950 року було депортовано майже 12 000 осіб, звинувачених у злісному ухиленні від сільськогосподарської праці та веденні паразитичного, антигромадського способу життя. Цей наказ трактувався довільно, оскільки серед депортованих було багато інвалідів війни, хворих і людей похилого віку, а також осіб, на яких з якихось причин донесли інші. Один лише цей епізод демонструє кричуще протиріччя з пізнішою політикою десталінізації Хрущова під час так званої «відлиги», коли він поспішав засудити помилки і злочини інших під час сталінізму, в той час як свою особисту причетність і активну участь у них він приховував.

6. Репресії після Сталіна й до розпаду Радянського Союзу

Інакодумство

Після смерті Сталіна у 1953 році масові репресії припинилися, проте переслідування окремих осіб, які відмовилися коритися політиці Кремля, тривали. Лише за часів хрущовської відлиги, а згодом — за Брежнєва, почали виникати дисидентські групи, щоправда їхня кількість і чисельність залишалися незначними. Та незважаючи на їхній обмежений вплив, влада все ж була змушена придушувати ці рухи.

²⁶ Boeckh, Stalinismus in der Ukraine, с. 377.

Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років на Заході України таємно створювалися дисидентські групи. Коли влада їх викривала, учасники отримували суворі вироки на таємних судових процесах. Однією з таких груп була так звана «Група юристів», яку очолював адвокат Левко Лук'яненко (1928–2018).²⁷ Він закликав до виходу України зі складу Радянського Союзу на законних підставах. Такий «сепаратизм» був абсолютно неприйнятним для радянської влади. У 1961 році Лук'яненка разом із колегами заарештували та засудили до страти, проте згодом вирок замінили на 15-річне ув'язнення.

В Україні поширювалися й інші ідеї духовної свободи, й так звані *шістдесятники* створили культурну опозицію до Москви, прагнучи зупинити русифікацію України. У 1970-х роках виник також Гельсінський рух за права людини. Обидва ці рухи стикнулися в Україні з жорсткими репресіями. Багатьох їхніх учасників відправляли до таборів примусової праці або до психіатричних лікарень — це була нова форма політичного покарання.

У 1972 році репресії проти дисидентів поширилися на ширші кола, коли новий український партійний секретар Щербицький у співпраці з українським КДБ розпочав масовану атаку на дисидентську інтелігенцію. Внаслідок цього сотні дисидентів були заарештовані в університетах, науково-дослідних інститутах та редакціях. Вироки щодо них були набагато жорсткішими, ніж під час хвилі 1965-1966 років: «Ця хвиля переслідувань, яка нагадувала сталінську епоху, травмувала ціле покоління українських інтелектуалів і змусила багатьох відректися від своїх поглядів або припинити свою дисидентську діяльність.»²⁸

У 1980 році 37 членів Української Гельсінської групи опинилися в безвихідному становищі: 25 з них перебували у в'язницях, двоє були у вигнанні, шестеро виїхали з Радянського Союзу на Захід, один перебував у психіатричній лікарні, а один вчинив самогубство. Хвиля репресій проти дисидентів припинилася лише в 1985 році.

Негласність під час Перебудови: Чорнобиль

Останній випадок, який вплинув на значну частину радянського населення, завдав величезних страждань безневинним цивільним і продемонстрував байдужість режиму до цінності людського життя, — це ядерна катастрофа на Чорнобильській АЕС, приблизно за 130 км на північ від Києва, що сталася 26 квітня 1986 року. Ця подія мала загальноєвропейське значення, оскі-

---

²⁷ Георгій Касьянов, *Незгодні: українська інтелегенція в русі опору 1960–80-х рр.* Київ 1995, с. 35–40. Див. також: Борис Захаров, *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*. Харків 2003; Василь Даниленко (ред.), *Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали*. Київ 2013.

²⁸ Orest Subtelny, *Ukraine. A History*. 3. видання. Toronto, Buffalo, London 2000, с. 517.

льки спричинила масштабне радіоактивне забруднення всього регіону. Проте радянське керівництво в Москві та Києві применшувало серйозність загрози, називаючи її вигадкою західної пропаганди. Варто зазначити, що це сталося за правління Генерального секретаря Михайла Горбачова, який проголосив реформаторську політику гласності та перебудови.

Щоб уникнути політичної відповідальності та критики за неналежне виконання своїх обов'язків, місцеве населення було евакуйовано занадто пізно. Так звані «ліквідатори» без належного захисту були направлені до зруйнованого ядерного реактора для гасіння пожежі, і багато з них, в результаті, загинули. Важко точно визначити, скільки людей постраждали безпосередньо або опосередковано від катастрофи, адже кількість загиблих варіюється: ВООЗ називає 4 000 загиблих, тоді як Greenpeace оцінює кількість жертв у 90 000.²⁹

Це умисне нараження населення на небезпеку з боку радянського керівництва, яке не брало до уваги життя інших, зробило Чорнобиль політичним сигналом. Воно мобілізувало широкі верстви населення та посилювало загальну політизацію суспільства. Чорнобиль став одним із факторів, які призвели до остаточного розпаду Радянського Союзу.³⁰

Висновок

Важко зробити висновок з похмурої статистики про смерть, вбивства та страждання українців за часів радянської влади. Радянські жертви, чия кількість сягає мільйонів, є однією з найбільших трагедій в історії Європи ХХ століття. Стає зрозумілим, що українці в ХХ столітті заплатили високу ціну за життя в системі несвободи та політичного свавілля.

Та незважаючи на величезні страждання і людські втрати, злочинці не понесли кримінальної відповідальності за свої звірства. Відсутність правових наслідків підкреслює нездатність повною мірою усвідомити та визнати масштаби вчинених злочинів. Історичні та моральні наслідки цих непокараних правопорушень продовжують впливати на колективну пам'ять в Україні та формувати українську національну ідентичність. Тому, подолання цієї історичної несправедливості залишається надзвичайно важливим для примирення українського суспільства та створення правдивої історіографії.

---

²⁹ Bоеckh, Völkl, Ukraine, с. 187.

³⁰ Олег Бажан, Володимир Бірчак, Геннадій Боряк (ред.), Чорнобильське дос'є КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період. Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС. Київ 2019; Олег Бажан, Андрій Когут, Геннадій Боряк (ред.), Чорнобильське дос'є КГБ. Від будівництва до аварії. Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС. Київ 2020.

Інформація про авторку:

Проф. д-р. Катрін Бьок (Katrin Boeckh)

Лейбніцький інститут досліджень Східної та Південно-Східної Європи
(Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung)

Наукова співробітниця

<https://leibniz-ios.de/en/people/details/katrin-boeckh>

Мюнхенський університет Людвіга-Максиміліана
(Ludwig-Maximilians-Universität München)

Інститут історії Східної та Південно-Східної Європи
(Institut für Geschichte Osteuropas und Südosteuropas)

Професорка

https://www.gose.geschichte.uni-muenchen.de/personen/professoren/boeckh_katrin/index.html

boeckh@ios-regensburg.de

Інформація про перекладачку:

з німецької переклала

Аліна Штурмай , студент-помічник, Інститут історії Східної та Південно-Східної Європи